

EKKLESIA AMSTERDAM zondag 15 september 2024

Hoe lezen wij?

Alex van Heusden

‘Het is vreemd, voor wat vandaag gebeurt is alleen de bijbel sterk genoeg., en het zijn juist haar verschrikkingen die troost bieden.’ Een notitie van Elias Canetti, de grote Joodse schrijver, uit 1943. Geschreven dus in de donkerste jaren van de twintigste eeuw. Voor wat toen gebeurde, zou alleen de bijbel sterk genoeg zijn? Canetti vertelt niet waar hem dat precies in zit. Hij heeft het over haar ‘verschrikkingen’. Zou hij hebben bedoeld dat de bijbel nauwgezet registreert wat mensen elkaar aandoen? Hoe dat bij wijze van parabel wordt opgeroepen in het verhaal over Kaïn die zijn broeder Abel doodt? ‘Ben mijn broeders hoeder, ik?’

De bijbel dus. Van zondag tot zondag lezen we uit dit oude boek. Of moeten we zeggen: uit deze oude bibliotheek. Het woord ‘bijbel’ stamt van het Griekse *ta biblia*, ‘de boeken’. Zo is de Hebreeuwse bijbel een verzameling (‘bibliotheek’) van zesendertig boeken. Die zijn niet zomaar bijeengebracht, als een losse toevallige reeks. Ze vertonen ondanks hun verscheidenheid, ook in opvatting en zienswijze, een sterke samenhang. De boeken zijn via hun lezers permanent met elkaar in gesprek, soms op het scherp van de snede.

De Hebreeuwse bijbel is een literair document uit de Oudheid en kan zo worden vergeleken met bijvoorbeeld de *Ilias* en de *Odyssee* van Homeros. Maar meer nog met het Babylonische scheppingsepos *Enuma Eliš* en het *Epos van Gilgameš*. Zo is de Hebreeuwse bijbel literatuur omgeven door andere literatuur, waarin zij mede geworteld is.

Anders gezegd: de bijbel, die omvangrijke bibliotheek, is niet uit de hemel komen vallen. De bijbel is geschreven door mensen en voor mensen. En wat we weten sinds de opkomst van de archeologie in de negentiende eeuw: de bijbel, zelf literatuur, heeft flink leentjebuurt gespeeld bij andere literatuur uit de Oudheid, van Mesopotamië tot Egypte. In die zin is de bijbel minder uniek dan eeuwenlang werd aangenomen. Het Oudgriekse woord *mimesis* in de betekenis van ‘nabootsing’ is hier op zijn plaats. Maar hieruit volgt niet dat de schrijvers van het oude Israël en Juda teksten uit hun culturele omgeving klakkeloos hebben overgenomen. Ze hebben die verhalen, oorkonden, wetsteksten en gedichten kritisch tegen het licht gehouden en hun eigen accenten gelegd, met nieuwe betekenis opgeladen.

Een voorbeeld. In allerlei literatuur uit de Oudheid kom je het verlangen tegen naar onsterfelijkheid. Zo gaat iemand als Gilgameš, in de van oorsprong Soemerische mythe, volgens aanwijzing op zoek naar een plant die eruitziet als een woestijndoorn, met doornen als een roos, ergens diep onder de zee, die hem telkens weer jong zal maken. De bijbel daarentegen heeft niets op met de idee van onsterfelijkheid. Volgens de bijbel is de mens stof dat verwaait, nietig en eindig, aan de dood prijsgegeven. Wij allen, wij mensen, zijn sterfelijk. Ander voorbeeld. In verschillende mythologische vertellingen uit de Oudheid komt het verhaal van de vloed voor, de watermassa die nagenoeg alle leven op aarde wegvaagt. Van al die versies is de bijbelse, in het boek Genesis, veruit de jongste. Met een eigen pointe. In die oudere vertellingen maken de mensen zoveel lawaai dat de goden er niet van kunnen slapen. Dus sturen ze een watervloed om de mensheid op aarde uit te roeien. Hebben de goden eindelijk rust. De bijbel vertelt hetzelfde verhaal anders. De mensen worden talrijk op aarde en met de groei van de mensheid wordt het kwaad vermenigvuldigd. Hoe de mensen elkaar naar het leven staan - een weg die voert de peilloze diepte in.

Zeker voor de kernteksten van een volksgemeenschap in de Oudheid geldt dat zij niet het werk zijn van een enkele schrijver of een kleine groep van schrijvers. Dat gaat ook op voor de bijbel. De bijbelse schrijvers waren, in een proces van eeuwen, verzamelaars, samenstellers, redacteurs en uitleggers van het tekstmateriaal uit verschillende perioden dat hun ter beschikking stond. Vele handen waren hier aan het werk. Teksten waren niet onaantastbaar, niet onwrikbaar vast. Veranderingen en aanpassingen waren geboden om ervoor te zorgen dat teksttradities ook in nieuwe omstandigheden zinvol zouden blijven.

Het was werk in uitvoering, dat wil zeggen actualiseren, weglaten en toevoegen; een zaak van tekst en uitleg, waarbij de uitleg meer dan eens kroop in de tekst en zo het primaat opeiste: nu zijn wij aan de beurt, deze generatie. De uitleg van de bijbel is in de tekst zelf gaan zitten. En dus luidt de opdracht: blijf de teksten uitleggen, daar schreeuwen ze om: 'Leg ons uit' - de geboorte van het leerhuis, niet *na*, maar *in* de tekst.

De bijbel is geen geschiedenisboek, zeker niet in de moderne zin van het woord. Je moet de bijbel dus niet, zoals dat heet, 'historiserend' lezen. Waar dat wel gebeurt, rijzen de misverstanden de pan uit. Zoals wanneer er een vanzelfsprekende verbinding wordt geconstrueerd tussen het bijbelse Israël en het huidige Israël. Dan wordt de bijbel gelezen als een akte van vastgoed, bestemd voor één, enkel volk.

Ook de hier voorgelezen fragmenten uit het boek Deuteronomium kunnen aanleiding geven tot dit misverstaan. Als we horen (Deuteronomium 6:10):

En het zal geschieden:
als JHWH, jouw God, jou gebracht heeft in het land
dat hij gezworen heeft aan jouw vaders,
aan Abraham, aan Isaak en aan Jakob,
dat hij het jou geven zou...

Jou - wie is die *jou*? Elke mens die dit leest, van welke generatie ook. Wij hier bijeen, jij en ik - wij allen worden aangesproken. En wel op een manier van leven die niemand uitsluit, geen andere mens. Wan wat zie je waar je ook komt?

... grote en goede steden die jij niet hebt gebouwd,
huizen vol goeds waarmee jij ze niet hebt gevuld,
waterputten die jij niet hebt uitgehouwen,
wijngaarden en olijfbomen die jij niet hebt geplant -
jij hebt gegeten en werd verzadigd.

Anders gezegd: het land dat wij, jij, ik binnengaan, is niet leeg, niet onbewoond. Daar wonen al mensen, stammen, volkeren. Dus moet je bondgenootschappen sluiten, afspraken maken, regelen hoe je met elkaar omgaat. Daar gaat het boek over, als boek van en voor mensen.

De bijbel is grotendeels fictie, literaire verbeelding. De bijbel is verhaal. De bijbel is ook heel veel poëzie. De psalmen bijvoorbeeld. Die we hier graag zingen. *Ik heb haar lief, uw Tora / moet altijd aan haar denken.*

De bijbel neemt de wereld in ogenschouw, alles wat zich daar afspeelt, en wat zij ziet giet zij in woorden, in mensentaal, volgens toen gangbare literaire patronen. Om onze verbeelding te voeden, dat wij herkennen wie wij zijn en hoe wij moeten worden - wij, hier, nu.

We hoorden fragmenten uit het boek *Dit zijn de woorden*, naar hoe het begint: 'Dit zijn de woorden die Mozes sprak en zei tot heel Israël aan de overzijde van de Jordaan in de woestijn.' Woorden, in het Hebreeuws *Devariem*. Alles draait om woorden, om taal van mensen die hen verbindt met elkaar in het visioen van bevrijding en de hoop op deze wereld anders.

Sjema Jisraeel, 'Hoor Israël'. En als refrein: 'Blijf scherp!' Niet achterover leunen, niet wegzakken, geen mentaliteit van 'laat maar waaien'. Waken tegen cynisme, tegen onverschilligheid - terwijl om je heen brute krachten zich verzamelen en alles wat adem heeft naar het leven staat, als een ontembare vloed. 'Mens, waar ben je?' 'Ben ik mijn broeders hoeder, ik? De naaste van mijn zuster?' Ja, dat ben je, zo moet je zijn.

In het boek *Devariem* is 'liefhebben' een sleutelwoord. 'Hoor Israël! Jij zult liefhebben JHWH, de Naam, jouw God, met heel je hart, met heel je ziel, met al je kracht.' Dat wil zeggen: met alles wat je in je hebt, wie je bent en wat je meedraagt, zul je - liefhebben? JHWH liefhebben? De strekking is: JHWH, de Naam liefhebben is horen naar zijn stem (Deuteronomium 4:12):

Stem van woorden hebt gij gehoord,
geen gestalte hebt gij gezien, niets,
enkel stem.

Hoe lees je dat? Ik ga te rade bij een nog altijd gezaghebbende Joodse leraar uit de Middeleeuwen, bij Rabbi Sjloomo ben Jitschaq, afgekort Rasji. Hij leefde in het Franse Troyes in de tweede helft van de elfde eeuw. Rasji beantwoordt als volgt de vraag wat het betekent JHWH lief te hebben: 'Dat leer je uit "Zij zullen op je hart zijn, deze woorden die ik jou opdraag heden" (Deuteronomium 6:6), want door die woorden leer je JHWH kennen en zijn weg te volgen.'

Die woorden zijn de woorden van de Tora. JHWH liefhebben doe je door de Tora te volbrengen. Zo wordt ons voorgehouden in de grandioze fictie van het boek *Devariem*. Het is in mensenharten opgekomen het zo op schrift te stellen en door te geven aan alle komende generaties. Met als troostrijke bemoediging en aansporing: dat woord dat leven doet, het is in je mond, in je hart - je kunt het volbrengen.

De bijbel als universeel, groot verhaal van bevrijding, ons als erfgoed meegegeven, is nog altijd in ons midden. Het is gekomen van ver, overgewaaid uit het oosten naar dit deel van de wereld waarin wij leven.

Kan de bijbel als groot verhaal van bevrijding haar werk blijven doen? Als een verhaal om in te wonen. Als oriëntatie en richtsnoer. Als levensleer, zoals besloten ligt in het Hebreeuwse woord *tora*.

Ten slotte. Het verhaal is nog onvoltooid. Even vertrouwd als onbekend. Veel wat voorlopig is, diffuus nog, onbeschreven bladen. Deze wereld anders? Zal die zich ooit aan ons openbaren?

In de taal van de dichter:

Openbaar u aan mij
bekende onbekende.

Moge het zo worden.